

ח. צ. אנוך / תל-אביב

א. על הוראת "עיון תפילה"

(קיום דידיאקטיקה של המקצוע עם הצעת דוגמה לביצוע)

הוראת "עיון תפילה" — מטרתה הראשית היא חינוכית: לפתח בתלמידי-דינים טייה ויכולת ל"עיין" בפרקי התפילה ה"מסודרים" הקבועים לפנייהם בסידור. יש להדגיש: התחנכותו של הילד לעמוד בתפילה ולקיים דינה מותנית בעיקר בכוחם החינוכי של הבית והסביבה. לעומת זה — הוראת ה"מקצוע" תפילה עלולה לפגום בחשק הילד להתפלל — כאשר הוראה זו מכבידה על-ידי שעמום או טרחת יתר, הקשורים עם לימוד ושינון מיכאני וכד'. הוראת "עיון תפילה" עשויה להקל מאוד על החינוך לעמוד בתפילה, כאשר הוראה זו גורמת לילד קורת רוח הנובעת מהרגשתו: אני מחדש ומגלה פנים כהלכה בחומר זה של ה"סידור". גם אם לא יעשה את תפילתו "תחנונים" דווקא, על כל פנים לא תהיה "קבע" בעיניו ו"משוי" על גביו. ההישגים הלימודיים, כגון ידיעת פירושי מלים, ידיעת תוכן, ידיעה בעל פה של קטעים וכיו"ב, הם טפלים למטרה הראשית האמורה לעיל. הם אמנם נקנים בהיקף צר או רחב בהתאם לסוג התלמידים, לתוכנית הלימודים הכללית, המסייעת במעט או בהרבה ללימוד זה, ולמידת הזמן המוקדש להוראת עיון תפילה; אבל הישגים לימודיים אלה נקנים אגב פיתוח מלאכת העיון. לכן: הוראת "עיון תפילה" היא פעולה דידיאקטית, המשמשת אבן בוחן ליכולתו של המורה להמציא פעולות הוראה המפתחות בילד — להנאתו — את כושר העיון, אשר באמצעותו יעשיר הילד גם את בקיאותו המטריאלית בפרקי התפילה השונים.

תכונות אופייניות של העיון הן:

עליית אסוציאציות רבות ומגוונות ככל האפשר בתודעתו של המעיין על ידי האובייקט ובקשר עם תוכנו (או לפחות עם אחד מצדדי תוכנו). הערכת האסוציאציות האלה על ידי המעיין עצמו לחיוב או לשלילה (הכרעה עצמית בשאלה: האם האסוציאציות מתקבלות או אינן מתקבלות על הדעת?).

הרגשת המעיין הרואה עצמו כיוצר רוחני לגבי האובייקט. אם פעולת העיון מתבצעת לצרכים מדעיים — מחוייב המעיין לחזור

ח. צ. אנוך

ולהשוות שוב ושוב את האסוציאציות שלו עם הנתונים הקיימים באובייקט ולבדוק התאמת אלה לאלה. וכמידת הדייקנות בהשוואה זו — בה הוא צריך להיעזר ברגיל גם בשפיטתם של חבריו למקצוע — כן מידת ה"מדעיות" של המעיין ועיונו.

אבל, אם פעולת העיון איננה נעשית לצורך מדעי — ראשי המעיין למעט בהשוואה זאת ואפילו לוותר עליה לגמרי. תוצאות עיונו נחשבות לפי מהותן "סובייקטיביות", כלומר: מקורן בסובייקט (וכך הן גם תוצאות העיון המדעי). אך גם בתכליתן לשמש את הסובייקט המסוים (ובזה הן שונות מתוצאות העיון המדעי). המעיין הזה "דורש דרשה ומקבל (בפעולה זו עצמה) את שכרו". "עיון תפילה" הוא מן הסוג הזה של "דרשה".

המסקנות מן האמור לגבי הוראת עיון תפילה הן:

(א) המורה צריך בהדרכתו הדידאקטית להקנות לתלמידיו שהם "עניי אסוציאציות" — "חומר" שיוכל בנקל לשמש להם מקור לעליית אסוציאציות בקשר לפרקים העומדים להילמד.

(ב) המורה צריך להימנע מכל צרות אופק וצרות עין ביחסו אל "דרשות" תלמידיו. חייב הוא "להתפעל" לעתים קרובות מהמצאותיהם ותגליותיהם בעיונם בתפילתם.

(ג) אסור לו למורה בשיעור של עיון תפילה להלאות את תלמידיו על ידי לימודים מיכאניים, כמו דיון ממושך על פירוש מלים וכיו"ב, אלא יגיש את הידיעות המינימאליות הדרושות — במישרין ובקיצור נמרץ — כדי שת-שמשנה מצע לעיונם של התלמידים.

(ד) "שיעורי בית" עיקריים של הוראת תפילה הם מעין "שיעורי בית הכנסת", כלומר הומנה לתלמידים (והדגמת הדבר מצד המורה) להשמיע — אחרי שניסו לעיין בשעת התפילה — בשיעור הבא את פדי עיונם.

הערות לגבי השיעור המוצע להלן

(1) השיעור מכוון לילדים מגיל 10 ומעלה. כל מה שהילדים גדולים יותר ישנה המורה את "סוף" הדיבור וסגנון פנייתו ויעשהו "פחות ילדותי", אבל צריך הוא לשמור על עקרון העידוד וההזמנה הפסיכולוגיים כדי להגביר את פעולת עיונם בשעת השיעור ומחוצה לו.

(2) הצעת שיעור זו איננה נוגעת באפשרויות השונות של סממנים דידיאקטיים טובים, כגון שירה, עריכת חגיגות, קישוטים וכיו"ב. כל מורה ינצל אותם כטוב בעיניו. המגמה בהצעה זו היא להצביע על האפשרות והצורך לנצל את היסודות הסמונים בחומר הלימוד עצמו (כגון: סדר הפרקים, מספר הפרקים, סגנון חוזר וכיו"ב).

(3) המושג "עיון תפילה" מחייב: שיבה מתמדת אל האובייקט האחד (פרקי התפילה), מתוך גילוי "פנים חדשות לבקרים". לכן: שיעור בעיון תפילה אסור

שיהיה "ממזה"; הוא צריך להסתיים בהזמנה הטבעית של "הדרן עלך"; לימוד עיון תפילה הוא "לימוד מחזורי" לפי מהותו.

(4) נוהג וידאקטי יפה יהיה לפצל את הזמן המוקדש להוראת עיון תפילה ליחידות קטנות של חלקי שיעורים ולתתן לעתים תכופות. דבר זה קל לבצע בכיתות שבהן מורה אחד "מחויק" במספר מקצועות בימים אחדים במשך השבוע. אך גם אז יבחר לו המורה מפעם לפעם נושא, המחייב הקדשת יחידת לימוד מלאה (כמו בהצעה זו שלפנינו).

(5) בשיעורים לת שבתפוצות אפשר לבצע הצעת שיעור זה גם על ידי הסתמכות כמעט בלעדית על תרגום פרוקי התפילה, ולהשתדל שבמרוצת השיחה תשולבנה הציטאטות של הפסוקים והגיבים העיקריים בעל פה ובכתב ותוחדרנה ליתודעתם היהודית.

(6) הקורא את השיעור המוצע — מוזמן לתת את דעתו על מגמת המציע: למעט בשאלות אל התלמידים ולהעדיף ניסוח הערות מעוררות ומשפטי "רמיזה", וכן להרבות בשילוב הערות עידוד לתלמידים בדבר יכולת העיון שלהם.

מהלך השיעור

המורה מבקש מתלמידיו לנרף בסידור התפילה כדי למצוא את הכותרות של תפילות שבת מכניסת השבת ועד ציאתה.

הוא מנחה את דעת התלמידים על ידי רישום המספרים:

- (א)
- (ב)
- (ג)
- (ד)
- (ה)
- (ו)

התלמידים מעללים בסידור ומוצאים את השמות הכותרות.

קבלת שבת — ערבית — שחרית — מוסף — מנחה — ערבית למוצאי שבת.

השמות ייכתבו על הלוח וגם במחברת, אחרי שייזכרו בעל פה. תיערך השוואה עם מספר התפילות של חול. התלמידים יבארו את התופעה הזאת של תוספת תפילות ליום השבת בייחודו של היום. (תלמידים אחרים יעלו בהשוואה זו גם את מספר התפילות של מוצים ושל ר"ח (ואולי של יוה"כ), ולפי רמת הידיעות בכיתה שלפנינו ימעטו או ירבו התלמידים בפעולות ההשוואה).

המורה מסמן קוי מחיצה — אחד מהחת למספר (ב), ואחד מתחת למספר (ה)

- (א)
- (ב)
- (ג)
- (ד)
- (ה)
- (ו)

התלמידים "מוזמנים" ע"י פעולת רמיזה זו להגדיר את קבוצות התפילות:

התפילות בכניסת השבת— של יום השבת— של מוצאי השבת.

יכתבו ליד המספרים הנ"ל השמות המתאימים, גם על הלוח, גם במחברת התלמידים.
המורה מעורר את תודעת תלמידיו לעסוק בנושא "קבלת שבת", ע"י הערה מעין זו :

את שתי התפילות בכניסת השבת רגילים לכלול יחד, ומותר לסמן אותן כך :

(א)

(ב)

תלמידים שונים מנסים להסביר את המרמוז : או בסברות שונות או בסברה אחת שבני סוחים שונים. המורה מ של ב את דבריו בתוך שיחתם של התלמידים רק לפי הצורך כדי להדריך אל הרעיון : "קבלת שבת" היא "תפילת מ ב ו א", המבשרת את בואה של השבת עוד בטרם הגיעה. הביטויים "מבוא", "מבשרת" ייכתבו על הלוח.

המורה מפנה את התלמידים לפעולות עיון קצרות בפרקי התפילה עצמם :

(א) עיון לשם גילוי הרעיונות הכלליים העיקריים של הפרקים,

(ב) עיון לשם מציאת הפסוקים המרכזיים,

(ג) עיון לשם קביעת "מלות דגימה".

בהצעה הבאה מודגמת צורת הפניה זו של המורה אל פעולות העיון הללו :

מורה : כדאי שנסקור תחילה בתוך הסיפור בסקירה מהירה וקצרה את כל

פרקי התפילה של "קבלת שבת". אני בטוח, שיעלו על דעתכם מיד רעיונות רבים שיהיה כדאי להשמיעם באוזני הכיתה כולה! יהיה תלמיד—

שיעלה על דעתו לומר פירוש על מה שאנו קוראים, ויהיה תלמיד שיעלה

על דעתו לשאול שאלה על מה שהוא קרא. שני סוגי התלמידים— גם זה

וגם זה— מבורכים! אעזור לכם רק במקצת, כי את הפירושים או השאלות

העיקריים תמצאו בוודאי בעצמכם!

העיצונו מבט בסיפור ותמצאו פרקים רבים לתפילה האחת לתפילה האחת

הנקראת "קבלת שבת".

התלמידים סוקרים סופרים (בפני עצמם) את הפרקים לפי סימני פתיחה וסיום שבדפוס

והם מוכנים להודיע את ה"מספר" שהעלו. המורה מודיע : לעת עתה נוותר על "מספרים"

ונעדיף להזכיר כל פרק על ידי קריאת פסוקו הראשון. התלמידים מוזמנים להכין את

קריאת כל פסוקי הפתיחה ב"קריאה שבלב" (קריאה דמומה) לצורך השמעת קריאה טובה

בקול. אחרי מתן שהות נאותה להכנה זו, ייקראו הפסוקים מתוך שיתוף של מספר גדול

של תלמידים. לאחר מכן יזכיר המורה לתלמידים (אם יהיה צורך בכך) : החלטנו להביע

פירושים או שאלות!

אם ימצאו תלמידים שיעירו כבר בשלב זה הערות הקטורות איזה קשר היא בנושא

שנבחרו על זריזות מחשבתם וכד.

המורה : כמוכם מצאתי גם אני פרקים רבים בסדר "קבלת שבת". ובכל

זאת עלה על דעתי לקבץ את הפרקים הראשונים יחד לקבוצה אחת, ואחרי

קבוצה זו נפגוש את השיר הידוע לשבת ואחרי סיום השיר תופיע שוב

קבוצה קטנה של 2 פרקים!

התלמידים מעיפים מבט על פרקי התפילה ומגיעים לציון הקבוצות אשר להן רמז המורה ובישיחה הקצרה על הצעת סידור זו – יוסבר המושג "פרקי תהלים".
וייכתוב על הלוח:

(א) שישה פרקי תהלים

(ב) שירת "לכה דודי"

(ג) שני פרקי תהלים

יש לשער, שבקשר עם דיון זה ותיאור גראפי כ"ל ישאלו תלמידים שאלות בדבר עריכת סדר זה ("למה לא כל פרקי תהלים ביחד?!") "למה מספר זה דווקא?!?" וכו') ויימצאו תלמידים שיציעו תשובות ופירושים.

ושוב יעלה המורה על גס את ה"משא ומתן" הזה "שלנו" על הפרקים שאנו מוצאים בסידור התפילה. ויטיב הוא לעשות, אם יכתוב על הלוח בניסוח קצר את השאלות שנשאלו, ובמלת דמיון את התשובות והפירושים שהוצעו, ויודיע לאחר מכן:

נמשיך לחקור ולדייק יותר בכל הפרקים – אני בטוח, שנגלה ביחד פירושים ותשובות יפים ונשווה אותם עם הפירושים שהוצעו ע"י החברים...

המורה מזמין את התלמידים "לחקור" יחד את ששת פרקי תהלים המהווים את הקבוצה הראשונה:

רצוי שנסביר את התוכן העיקרי של הפרקים הללו. לי נדמה שנמצא רעיון אחד, שהוא משותף לכל הפרקים! אקרא לפניכם למשל את הפסוקים הראשונים של "לכו נרננה".

המורה קורא קריאה מוטעמת המבליטה את ביטוי ההזמנה "לכו" ואת כינוי התפילה השונים המופיעים בפסוקים הראשונים ומביעים כולם הזמנה:

"נרננה לה'."

"נריע..."

נקדמה פניו."

התלמידים מגיבים על פי התרשמותם מקריאתו המוטעמת של המורה – בהבעת הרעיון בניסוחים שונים: הזמנה לתפילה וכו', ומנמקים את הבעותיהם בעזרת לשונות הכתובים הנ"ל.

המורה (מחזק את דבריהם): בדיוק כך תפסתי גם אני את כוונת הפסוקים ועוד ניסיתי להסביר לעצמי מדוע יפה וטוב יהיה להתחיל את התפילה בפרק תהלים כזה.

התלמידים ממשיכים את הרעיון המרומז בדברי המורה: בראש התפילה – הזמנה לתפילה וכו'.

הנה עייננו היטב בפסוקים וזכינו לגלות את פירושם.

בוודאי תדעו בעצמכם להציע, במה עלינו עתה להמשיך ולעייין?!

התלמידים השונים מציעים — בדרך המשך העיון בפרק הזה או בדרך המשך העיון בפרקים אחרים. לפי הצורך יזכיר להם המורה את הערתו הקודמת בדבר הרעיון האחד המשותף הנמצא — לפי השערתו — בכל הפרקים.

בהתאם לכך המשיכו כבר הזרזים בין התלמידים "להעיק מבט" על המזמור הבא: "שירו לה' שיר חדש... רכבו... ספרו...". ומכריזים על תגליתם: הנה אותו דעיון של הזמנה וכו'. והתלמידים השונים מצטטים כל אחד "ביטוי הזמנה" אחר מן לשונות הפסוקים ולפי הצורך יעיר המורה: כדאי לעבור תמיד על כל הפרק, אולי ימצא פסוק מתאים במקום יותר מרוחק בפרק ולא רק בראשיתו של הפרק!

התלמידים יגלו עוד פסוקים רבים שיוסברו על ידם כ"פסוקי הזמנה" ויתנהל מפעם לפעם ייכוח קצר בין התלמידים בדבר פירושו של פסוק מסוים שהוצע על ידי אחד החברים.

דוגמאות במזמור "שירו...":

הבו לה' משפחות... כבוד ועוז"

"שאו מנחה ובואו לחצרותיו"

"השתחוה לה' בהדרת קדש"

"אמרו בגוים ה' מלך".

אחרי כן עוררים אל המזמור הבא: "ה' מלך תגל הארץ". פה יתקשו למצוא פסוק "טוב" ויתזיינו ביניהם עד שיגיעו לסימום של הפרק "שמחו צדיקים בה' והודו...". ב"מזמור שירו לה' שיר חדש" יוקל שוב החיפוש: הפסוק הפותח, והפסוקים הברורים באמצע הפרק: "הרעיו, פצחו, רננו וזמרו" (ויבלט הדיבוי המגוון של הביטויים).

"זמרו לה' בכנור..."

"בחצוצרות וקול שופר הרעיו".

בפרק "ה' מלך ידגו" פסוקים ברורים: "רוממו ה'... (פעמיים); פסוק פחות ברור: "יודו שמך...".

ב"מזמור לדוד הבו לה'" ניכרים לעין כל הפסוקים הפותחים בהזמנה:

"הבו לה' כבוד ועוז... הבו לה' כבוד שמו השתחוה לה' בהדרת קדש".

באופן כזה "עברו" התלמידים בקריאה "בוררת" על כל ששת הפרקים, והמורה המשבח את התלמידים על הצלחתם (ובמיוחד לגבי הפסוקים הסמויים יותר) יעיר בסוף פעולה זו:

אפשר שבשעת התפילה בליל שבת הבא יגלה מישהו מכם עוד פסוקים מתאימים שלא הרגשנו בהם, ונשמח מאוד לשמוע בשיעורנו שלאחר השבת את החידוש ההוא. על כל פנים גם אני אמשיך לעיין בשעת התפילה בפרקים אלה, ואם אגלה פסוק ופירושו הנוסף — אודיע לכם!

בהמשך הלימוד של יחידת לימוד זו, שמספר שיחותיה ייקבע בהתאם לרמת הכיתה ויכולתה, אפשר לעורר את השאלה (שאלי עלתה כבר מאלה אצל תלמידים אחדים): המספר שיש של המזמורים — למה?

ואם לא ימצאו תלמידים המביעים השערת ההקבלה עם ששת ימי המעשה — כנגד כל יום מזמור — "יגלגל" המורה בנקל את דעת התלמידים אל רעיון זה: הגה מרכיב אנו להתכונן לתפילת שבת עוד לפני שהתפללנו את תפילת ערבית של שבת עצמה. והשיחה תיסוב על ציר זה של "הכנה רבה" לשבת בגילוייה השונים. ובין השאר יזכר שבעצם כבר היים הראשון בשבוע לפי שמו, "ראשון בשבת", מכין אותנו אל השבת וכו' ואולי אפשר מעתה להשיב על שאלתנו: מדוע שישה מזמורים? ויטוכם הדיון בכיוון זה: לכבוד שבת מכבדים את תפילתה ב"הזמנה" רבה אל התפילה, ואין פותחים במישורין בתפילת היום עצמה.

המורה: רעיון יפה מאוד מצאתם ובלשון יפה הבעתם אותו. ובגלל רעיון כם זה נזכרתי שגם בתפילת חול, למשל בשמונה עשרה, ישנה לפני התפילה הזמנה, אמנם רק הזמנה קצרה מאוד!

התלמידים בודקים בסידור ומצאים ומבארים: "ה' שפתי תפתח". והמורה יעיר ויראה שגם פסוק זה לקוח מספר תהלים (פרק נא בתפילתו של דוד).

המורה: פירשתם יפה את הטעם להתכוננות הרבה לתפילה דווקא בתפילת לות השבת. זוכרים אנו עוד מה שרשמנו על הלוח בשיחתנו הראשונה: "קבלת שבת מברשת" ו"בשורה" קוראים לשמועה על מאורע טוב ומשמח העומד לבוא! אני חושב, שתדעו להגיד הרבה על כך על פי הפרק הבא בתפילת קבלת שבת!

התלמידים מעיינים בסידור וקובעים כי הפרק הבא הוא "לכה דודי" — ובאות התגובות בכיוון זה: שבת — כמו כלה, השבת — כמו שמחת חתונה, הולכים לקבל פני הכלה וכו'. מתעוררת בחדאי השאלה — מיהו החתן? וניתנות תשובות שונות. המורה יציע לתלמידי דים לשמוע מפיו, את מה שקרא בספר האגדה על יום השבת שהתאוננה לפני הקב"ה: כל ימי השבוע יש להם בן זוג... רק אני גלמודה... והבטיח לה הקב"ה בן זוג — ישראל וכו'. ובשיחה על אגדה זו, יסביר בקצרה המורה את הביטוי "סידור קידושין" ביום החתונה (החתן "מקדש" את הכלה) וילדים שהיו נוכחים או שמעו תיאור של סכס הקידוֹ שין ישלימו ויזכירו גם את הברכה על גביע היין בקידושין. וקרובה לכך תהיה האסוֹ ציאציה עם ברכת קידוש בשבת בבית הכנסת ועל השולחן בבית (וברוח המדרש: "זכור את יום השבת לקדשו — זכרוהו על היין").

היקף השיחה והעניינים שייזכרו בה יהיו תלויים ברמת הכיתה ובעירנותה באותו שיעור. כן יוכל המורה להוסיף, למשל: (מתוך כתיבה על הלוח) בתורה, בעשרת הדיברות כתוב: "זכור את יום השבת לקדשו"! ואנחנו יודעים מה פירוש: לשמור על השבת כיום קדוש... והתלמידים משלימים...

המורה: ואולי נצליח כעת להבין את הפסוק גם לפי האגדה על ימי השבוע?!... וכו'.

ועם סיומה של השיחה על שבת ככלה שקיבלה "קידושין", על ידי ישראל, חנורים אל דברי השיר "לכה דודי".

ה מור ה: תמצאו בשיר הרבה בתים — ונשתדל היום להבין רק מקצתם, בעיקר אותם הבתים המזכירים לכם רעיונות שדיברנו עליהם.

כל תלמיד במידת יכולתו מעיר אחרי עיון בבתים השונים על מה שנראה לו מוכר או מובן. למשל:

“לקראת שבת לכו ונלכה”,
 “שמור וזכור...”,
 “בואי בשלום... בואי כלה”.

ועל פניית התלמידים בדבר שאר הבתים — ישבח אותם המורה על הצגת השאלה, יזמין אותם לנסות את כוחם בשעת התפילה בשבתות הבאות — אולי יבינו בעצמם את עיקר הרעיון המובע באחדים מן הבתים, והוא יבטיח שיחה על כך במועד יותר מאוחר, וגם יציע לילדים להיעזר בפירושים המצויים בהוצאות הסידורים (פירושי מלים ועניינים) או — במידת האפשרות — בעזרת יודעי דבר שבסביבתם (במשפחה, בבית הכנסת וכו’). בסיכום השיחה מפנה המורה את דעת התלמידים אל המלים האחרונות “בואי כלה”, ואל הנהג לפנות לצד הפתח, והתלמידים מסבירים: עתה הכלה — השבת מגיעה, נכנסת וכו’.

ה מור ה (ימשיך את חוט הרעיון הזה): ומעתה צריכים אנו רק לקרא את הכותרת של המזמור הבא אחרי שירת “לכה דודי” ונבין היטב, מדוע נקבע - מקומו כאן ?!

התלמידים קוראים “מזמור שיר ליום השבת”, מסבירים את ההמשך המתקבל יפה על הדעת — ועל פי הזמנת המורה למצוא גם במזמור זה “פסוקי הזמנה”, יגלו למשל: “טוב להודות לה” ועוד. המורה מזכיר — אם יהיה צורך בכך — “שאלהם בראשית שיחתנו על סדרם של טרקי התהלים (מדוע לא יחד?) — מה דעתכם עתה?” והתלמידים יצדיקו את ה“סידור” הזה בהתאם לשיחה הנ”ל. המורה מגלגל את השיחה לידי ניסוח מסכם מפי התלמידים: נראה לי שנוכל למצוא ולציין שלושה שלבים בקבלת שבת שכל אחד מתקדם יותר מן הקודם לו! והתלמידים נתפסים לניסוח כזה: (1) הזמנה לתפילה. (2) הליכה לקראת שבת. (3) השבת מגיעה.